

Л. Ю. Маслоўская,
саіскальнік кафедры беларускага мовазнаўства
філалагічнага факультэта БДУ

СІНАНІМІЧНЫЯ НАЗВЫ ХВАРОБ У СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Праблемай сінаніміі, вывучэнне якой, як сцвярджае У. М. Лейчык [3, с. 103], налічвае столькі стагоддзяў, колькі існуе філалогія, займаліся шматлікія вучоныя. У дачыненні да тэрмінаў гэтая праблема мае нават больш супярэчлівых меркаванняў, чым адносна агульнаўжывальнай лексікі. Звернемся да некаторых найбольш аўтарытэтных даследаванняў.

Фармулюючы сваё ўспрыманне сінаніміі ў тэрміналогіі, У. М. Лейчык акцэнтуюе ўвагу на трох момантах. Па-першае, сінанімія тэрмінаў, на яго меркаванне, не зводзіцца толькі да дублетнасці. Па-другое, у тэрміналогіі стылістычныя сінанімы даследчык лічыць немагчымымі, што тлумачыць успрыманнем сінаніміі як з’явы выключна лінгвістычнай, а не як з’явы лагічнай, паколькі зместам сінаніміі з’яўляецца не падабенства аб’ектаў намінацыі, а падабенства або ідэнтычнасць саміх намінацый, дакладней – іх семантыкі. Лексічныя адзінкі размоўнага стылю, хоць і выражаюць у шэрагу выпадкаў адно і тое ж паняцце, не могуць уваходзіць у склад тэрмінасістэмы. Напрыклад, руская размоўная назва захворвання *чахотка*, нягледзячы на поўную семантычную адпаведнасць тэрміну *туберкулёз*. Па-трэцяе, тэрміналагічная сінанімія – гэта «праяўленне варыянтнасці спосабаў выяўлення пры ідэнтычнасці або блізкасці плана зместу шэрагу лексічных адзінак» [3, с. 104].

Сваё разуменне сутнасці сінаніміі ў тэрміналогіі У. М. Лейчык паказаў у класіфікацыйнай схеме, якая ўключае наступныя кампаненты:

1) **варыянты** – прадстаўлены адзінкамі двух тыпаў: марфалагічныя, у тым ліку словаўтваральныя, формаўтваральныя (*языкознание – языковедение, шлифование – шлифовка*) і лексічныя (*государственный сектор – госсектор*). Пры гэтым зроблена агаворка, што з пункту погляду семантыкі лексічныя пары (рады) з’яўляюцца дублетамі;

2) **дублеты** (*стачка – забастовка*);

3) **эквіваленты** – выражэнне аднаго і таго ж паняцця рознымі спосабамі ў розных мовах і ў розных тэрмінасістэмах: ням. *Gummi* і рус. *резина*; *лавсан* (тэрмінасістэма хіміі) і *терепласт* (тэрмінасістэма тавараў народнага спажывання);

4) **адпаведныя па семантыцы тэрміны і нетэрміналагічныя адзінкі** (*бриллиантовая зелень* – *зеленка*). Такі від сінаніміі У. М. Лейчык дапускае толькі пры вывучэнні тэрмінаў як лексічных адзінак увагу або ў межах гістарычнага тэрміназнаўства [3, с. 105–106].

Аўтары акадэмічнага дапаможніка для вышэйшых навучальных устаноў «Культура русской речи» акцэнтуюць увагу на зусім іншай прыродзе сінаніміі тэрмінаў, чым агульнаўжывальных слоў і катэгарычна адмаўляюць магчымасць існавання сінаніміі ў тэрміналогіі [2, с. 199].

Калі ў агульналітаратурным маўленні ўжыванне сінанімаў апраўдана тым, што яны ўплываюць на змест, змяняюць стылістычную афарбоўку, надаюць індывідуальнасць маўленню, то дублеты такіх уласцівасцей не маюць, паміж імі няма эмацыянальна-экспрэсіўных, стылістычных ці адценневых апазіцый. Яны тоесныя паміж сабою. Кожны з іх мае прамыя адносіны да таго, што абазначае.

Выказваючы непрыманне дублетаў ні ў агульнай мове, ні ў мове навукі («дублеты ... представляют собой явление нежелательное и даже вредное»), аўтары «Культуры русской речи» дапускаюць паралельнае выкарыстанне ўласнамоўнага і іншамоўнага тэрмінаў у выпадку няздольнасці аднаго з іх мець вытворныя формы, напрыклад: *компрессия* – *компрессионный* (пры немагчымасці ўтвараць прыметнік ад тэрміна *давление*) [2, с. 200]. Не залічваюцца да тэрміналагічных дублетаў тоесныя словы ў мове навукі і ў размоўным стылі або ў прафесійным жаргоне (*эпилепсия* – *падучая*).

Адмоўнае стаўленне выказана ў выданні і да існавання фанетычных, графічных, марфалагічных, словаўтваральных, сінтаксічных і іншых варыянтаў (тыпу *лимфангоит* – *лимфангит* – *лимфангит* у медыцыне), паколькі яно ўскладняе зносіны спецыялістаў, пры гэтым фармальная розніца нярэдка вядзе да семантычнай дыферэнцыяцыі (*лесник* – *лесничий*).

Адзначаецца, што дублетнасць і варыянтнасць тэрмінаў асабліва характэрныя для пачатковых этапаў фарміравання тэрміналогій, калі яшчэ не адбыўся натуральны і свядомы адбор лепшага.

Аўтар дапаможніка для вышэйшых навучальных устаноў «Терминоведение» С. В. Грынёў-Грыневіч сінанімію ў тэрміналогіі ацэньвае як з'яву збыткоўнасці сродкаў называння аднаго і таго ж паняцця, якая можа выклікаць адмоўныя вынікі ўжывання спецыяльнай лексікі. З мэтай вырашэння праблемы сінаніміі і ўпарадкавання тэрміналогіі навуковец праводзіць своеасаблівую «інвентарызацыю» блізказначных тэрмінаў і прапануе іх разгорнутую класіфікацыю [1].

Даследчык падзяляе раўназначныя тэрміны на чатыры асноўныя тыпы:

1) **тэрміны-сінанімы** – тэрміны адной мовы з тоесным ці падобным значэннем;

2) **эквіваленты** – разнамоўныя тэрміны з тоесным ці падобным значэннем;

3) **абсалютныя сінанімы** – сінанімы з тоесным значэннем;

4) **умоўныя сінанімы** – сінанімы з падобным значэннем, якія выкарыстоўваюцца ў пэўных умовах у якасці абсалютных сінанімаў [1, с. 105].

Зыходзячы са спецыфікі выяўленага намі фактычнага матэрыялу сваю ўвагу мы сканцэнтравалі найперш на далейшай класіфікацыі абсалютных сінанімаў, якія С. В. Грынёў-Грыневіч падзяляе на **варыянты** – абсалютныя сінанімы, атрыманыя варыяцыйнай формай тэрміна, і **дублеты** – абсалютныя сінанімы з рознай формай. Аднясенне варыянтаў да абсалютных сінанімаў мовазнаўца тлумачыць тым, што «паколькі лексемы, якія адрозніваюцца нават адной літарай, лічацца рознымі самастойнымі тэрмінамі і выкарыстоўваюцца для таго, каб назваць адно паняцце, то яны цалкам адпавядаюць прыметам абсалютных сінанімаў» [1, с. 105].

На аснове прыметы моўнага ўзроўню вылучаюцца наступныя віды варыянтаў:

- **графічныя** – варыянты, якія адрозніваюцца толькі напісаннем: *графито – граффито – графитто, centre – center*;

- **фанетычныя** – варыянты, якія адрозніваюцца толькі вымаўленнем: *тэрмин – термин, комбайнер – комбайнёр*;

- **фанетыка-графічныя** – варыянты, якія адрозніваюцца толькі вымаўленнем і варыянтным напісаннем аднолькавых лексем: *граффито – граффити – сграффито – сграффити, centering – centring*;

- **марфалагічныя** – варыянты, якія адрозніваюцца толькі словазменным афіксам: *цехи – цеха, thesauri – thesauruses*;

- **словаўтваральныя** – варыянты, якія адрозніваюцца толькі словаўтваральнымі афіксамі: *бульдозерцiк* – *бульдозерист*, *дерматофития* – *дерматофитоз*, *cooking* – *cookery*, або мадэллю ўтварэння (парадка паслядоўнасці элементаў): *дерматофитоз* – *фитодерматоз*, *fiberglass* – *glass-fiber*;

- **сінтаксічныя** – варыянты тэрмінаў-словазлучэнняў, якія адрозніваюцца сінтаксічнай мадэллю ўтварэння (парадка слоў і адносінамі паміж імі): *корзина для мусора* – *мусорная корзина*, *reclamation of land* – *land reclamation*;

- **марфалага-сінтаксічныя** – варыянты, адзін з якіх уяўляе сабой тэрмін-словазлучэнне ці складаны тэрмін, а другі – яго кароткі варыянт, атрыманы шляхам сінтаксічных і марфалагічных пераўтварэнняў: *гидротехническое сооружение* – *гидросооружение* – *ГС*.

Дублеты падзяляюцца на **разначасавыя**, якія адрозніваюцца храналагічным статусам (*почтальон* – *письмоносец*, *convent* – *nunnery*), **арэальныя**, якія адрозніваюцца арэалам распаўсюджвання (*lift* – *elevator*, *shade/Br/* – *blinds/Am/* і **разнамоўныя** – спрадвечныя і запазычаныя з розных моў: *распылитель* – *форсунка*, *восковая живопись* – *энкаустика*.

Узяўшы за ўзор класіфікацыю С. В. Грынёва-Грыневіча і зыходзячы з выяўленага фактычнага матэрыялу, пакажам разнастайнасць відаў абсалютных сінонімаў у назвах хваробаў старабеларускай мовы. Крыніцамі фактычнага матэрыялу для аналізу старабеларускай медыцынскай лексікі паслужылі «Гістарычны слоўнік беларускай мовы», «Кароткі гістарычны слоўнік беларускай мовы» і «Падручны гістарычны слоўнік субстантыўнай лексікі», якія сабралі лексіку найважнейшых помнікаў старабеларускага пісьменства, у тым ліку і назвы захворванняў і іх праяўленняў, вядомыя нашым продкам-беларусам яшчэ за некалькі стагоддзяў да таго, як тэрапеўтычная навука была выдзелена ў асобную галіну.

Як сцвярджаецца ў дысертацыйным даследаванні Э. А. Ялоўскай, да канца XVII–XVIII стст. класіфікацыі хвароб яшчэ не існавала, нярэдка адной назвай абазначалі некалькі хвароб, у якіх супадалі адзін ці некалькі сімптомаў [4, с. 27]. Неўпарадкаванасць іерархіі хвароб нярэдка выклікала цяжкасці выяўлення лексічнага значэння іх старажытных назваў.

Варыянты назваў хвароб у старабеларускай мове прадстаўлены наступнымі відамі:

- **фанетычныя:** *жолтяница* – *жолтяныца* ‘жаўтуха’ (ГСБМ-10, с. 48);
- **фанетыка-графічныя:** *болечка* – *болячка* ‘балячка’ (ГСБМ-2, с. 132, 145), *бородавка* – *брадавка* ‘бародаўка’ (ГСБМ-2, с. 153), *вродь* – *врудь* ‘скула, язва, рана’ (ГСБМ-4, с. 259), *шаленьство* – *шаленство* – *шаленства* ‘хвароба арганізма’ (ГСБМ-37, с. 47), *канцерь* – *канцырь* – *концерь* ‘рак’ (ГСБМ-14, с. 261), *лишай* – *лишей* ‘лішай’ (ГСБМ-17, с. 90), *карвункуль* – *карванкуль*, *карбункулюсь* – *карвункулюсь* ‘гнойнае запаленне скуры’ (КГСБМ, с. 329), *згага* – *згаза* ‘пякотка’ (КГСБМ, с. 272), *трудь* – *трондь* ‘праказа’ (КГСБМ, с. 928);
- **марфалагічныя:** *болезнь* (ГСБМ-2, с. 129) – *болезия* (ГСБМ-2, с. 127) ‘хвароба’, *болезнь* – *болеенье* ‘боль’ (ГСБМ-2, с. 128–129), *брадавица* – *брадавка* ‘бародаўка’ (ГСБМ-2, с. 153), *карвункуль*, *карванкуль* – *карбункулюсь*, *карвункулюсь* ‘гнойнае запаленне скуры’ (КГСБМ, с. 329);
- **словаўтваральныя:** *главоболеенье* – *главоболеение* ‘галаўны боль’ (КГСБМ, с. 254), *зараза* – *зараженье* – *заразливость* ‘зараза’ (КГСБМ, с. 254), *згаза* – *изгага* ‘пякотка’ (КГСБМ, с. 272), *люнатика* – *лунение* ‘лунацізм’ (ГСБМ-17, с. 194), *карванкуль* – *карбункулюсь* – *карвамуклюсь* ‘гнойнае запаленне скуры’ (КГСБМ, с. 329), *гноище* – *згноенье* – *нагной* – *погной* ‘гной’ (КГСБМ, с. 157).
- **марфолога-сінтаксічныя:** *трудь* – *немочь* *трудова* ‘праказа’ (ГСБМ-34, с. 49).

Як было адзначана вышэй, у класіфікацыі С. В. Грынёва-Грыневіча дублеты падзяляюцца на разначасавыя, арэальныя і разнамоўныя. З пералічаных назавём найперш **разнамоўныя**: *бегунка* – *дызентэрыя* (ГСМБ-1, с. 213; ПГССЛ-1, с. 30), *рак* – *канцерь* (ГСМБ-14, с. 261); *франца* – *сіфіліс* (ГСМБ-36, с. 18). Выявіць **арэальныя** дублеты ў старабеларускай мове не ўяўляецца ў цяперашні момант магчымым з-за недастатковай распрацаванасці гістарычнай дыялекталогіі. Прыкладамі **разначасавых** дублетаў з’яўляюцца: *выпадокъ* – *выкідыш* (ГСБМ-6, с. 4), *елефанцыя* – *слановая хвароба* (ПГССЛ-1, с. 198; ГСБМ-9, с. 201), *люнатика*, *лунение* – *лунацізм* (ГСБМ-17, с. 194), *дыхавіца* – *астма* (ПГССЛ-1, с. 188; ГСМБ-9, с. 126), *чревообъядение* – *абжорства* (ГСБМ-37, с. 11).

Наша даследаванне назваў хвароб у старабеларускай мове знаходзіцца яшчэ на пачатковай стадыі. Збор фактычнага матэрыялу працягваецца.

Прадстаўленая класіфікацыя сінанімічных назваў хвароб, з’яўляючыся этапным вынікам, прапанаваным на абмераванне ўдзельнікаў навуковых чытанняў, будзе папаўняцца і ўдасканальвацца. Толькі пасля яе завяршэння можна будзе зрабіць высновы аб асаблівасцях і заканамернасцях ужывання сінанімічных назваў хвароб у старабеларускай мове.

Спіс скарачэнняў

ГСБМ – Гістарычны слоўнік беларускай мовы. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовазн. імя Я. Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1982–2017. – Вып. 1–37.

КГСБМ – Кароткі гістарычны слоўнік беларускай мовы / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. белар. культуры, мовы і літ., Філ. «Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы»; склад. А. М. Булыка [і інш.]. – Мінск: Беларус. нав., 2015. – 1038 с.

ПГССЛ – Падручны гістарычны слоўнік субстантыўнай лексікі. У 2 т. Т. 1. А–О / Нац. акад. навук Беларусі, Цэнтр даслед. белар. культуры, мовы і літ., Філ. «Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы»; склад.: І. У. Будзько [і інш.]; пад рэд. А. М. Булыкі. – Мінск: Беларус. нав., 2013. – 531 с.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Гринев-Гриневич, С. В. Терминоведение: учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / С. В. Гринев-Гриневич. – М.: Изд. центр «Академия», 2008. – 302 с.

2. Культура русской речи: учебник / отв. ред. Л. К. Граудина, Е. Н. Ширяев. – М.: Норма : ИНФРА-М, 2020. – 560 с.

3. Лейчик, В. М. Термины-синонимы, дублеты, эквиваленты, варианты / В. М. Лейчик // Актуальные вопросы лексикологии и словообразования. Вып II. – Новосибирск: НГУ, 1973. – С. 103–107.

4. Ялоўская, Э. А. Медыцынская і анатама-фізіялагічная лексіка ў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мове XIV – пачатку XVIII стст.: дыс. ... канд. філал. навук / Э. А. Ялоўская; Ін-т мовазн. імя Якуба Коласа. – Мінск, 2001. – 124 с.